

Лист до Арнона Грюнберґа про Європу, війну і втечу*

Дорогий Арноне,

Дякую тобі за щирого листа. Може, тому, що акурат того самого 1995 року ми з тобою рухалися тією самою повітряною трасою в протилежних напрямках (можливо, навіть одночасно, і можливо навіть, самі того не знаючи, перетнулись були дорогою десь на каві в Скіпголі!): ти – з Європи в Нью-Йорк, я – навпаки, з Нью-Йорка (після майже двох років, прожитих у США) – в Європу, з вигартуваним по двох роках твердим переконанням, що, попри всю мою любов до подорожей

* Вперше опубліковано на *Voxeurop* англійською, французькою, німецькою, італійською та іспанською мовами (Oksana Zabuzhko.

Dear Arnon, Remember: War In My Dear Ukraine Is Europe's Defining Moment [Voxeurop. 01.06.2023], режим доступу: surl.cc/urbmyz – як відповідь на відкритого листа провідного нідерландського письменника Арнона Грюнберґа (від 1994 р. мешкає в США) до учасників 4-го Форуму Європейської Культури (Arnon Grunberg. *A Letter About the Future of Our Continent to My Fellow European Swingers*. [Voxeurop, 29.05.2023], режим доступу: surl.li/ubnrne).

1 Міжнародний аеропорт у Амстердамі.

і жагу до невідкритих земель, ніде інде жити не зможу й не хочу, – твій лист сколихнув у мені ностальгію за світом, якого більше нема. За власною молодістю, за несхололою в повітрі ейфорією від падіння Берлінського муру й Радянського Союзу, за тодішньою всепереможною вірою в те, що оновлена Європа зможе нарешті продемонструвати людству обіцяний Фукуямою «кінець історії», і навіть споконвічні тиранії, як Росія й Китай, от-от прийдуть до ліберальної демократії, побачивши, що добре воно, вовк ляже поруч із ягням, а той, хто хоче вас убити, погодиться натомість із вами пообідати, поконаний великодушністю вашого запрошення... Ніколи більше на моїй пам'яті світом не правила така солодка, як цукрова вата на дитячому ярмарку з каруселями, політична наївність, і нині я відчуваю на згадку про неї щось схоже на приплив материнської ніжності: це була прекрасна епоха; шкода, що коротка.

Взагалі ж твого листа я перечитувала тричі, востаннє – сьогодні вранці. Вночі Київ пережив одинадцять в цьому травні російську повітряну атаку, цього разу тридцятьма ракетами «Калібр» – на щастя, відбитими нашою ППО, проте місяць розваленого сну (бо бахає воно, мушу сказати, збіса гучно!) все ж дається взнаки, і я хотіла справдити, чи в своєму затуманеному стані чогось не прогавила: чи дійсно в твоїй умовній Європі – тій, яку ти подумки конструюєш для себе з того боку Атлантики в ці самі дні весни 2023-го, – можна вдавати, наче всього цього не відбувається: не точиться от просто зараз на континенті найстрашніша від Другої світової (і вже співставна з нею за обсягом озброєнь і довжиною лінії фронту) війна на знищення проти 40-мільйонного народу, – і просто про це промовчати, як про щось безвідносне до теми майбутнього Європи?.. І втретє

переконалася, що – ні, нічого не прогавила: ти справді відмовляєшся бачити сьогоднішню Європу продуктом двох світових воєн, єдина європейська війна, яку ти згадуєш, – це розпад Югославії тридцять років тому.

Я знаю, з того боку Атлантики війни легко переводяться в онлайн-формат: на пам'яті живих поколінь на тій землі їх уже не було, а це дуже міняє культурну оптику. Коли ти прилетів до Нью-Йорка, вуличні музиканти біля підземок іще співали "Help Bosnia now", я пам'ятаю. Звідтоді вони змінили репертуар, і ти впевнено пишеш, що та війна «щезла з колективного несвідомого, принаймні за межами колишньої Югославії». Я волю бути обережніша з аподиктичними судженнями й беруся довести, що та війна якраз нікуди не щезла з європейської свідомості, не кажучи вже – «несвідомого» (ще б нам знаття, як його сканувати!): про неї не дає забути ні вплив балканських мігрантів, який назавжди змінив життя сотень італійських, швейцарських і німецьких містечок – подібно як нині 8-мільйонна лавина українських біженок міняє життя містечок чеських, балтійських і польських, – ані (якщо вже про «несвідоме») проковтнуте, каменем у шлунку, і таки доглибно європейське почуття вини за першу серйозну зраду пост'ялтинському праву – перший провал миротворчих сил ООН, котрі виявились у Сребрениці так само імпотентними перед ошалілим від безкарности Ратко Младічем, як уся європейська дипломатія перед Путіним у 2008-му й 2014-му: те, що ти звеш кризою ліберальної демократії (а я – кризою міжнародних демократичних інституцій), почалося в тих самих 1990-х, і в цьому сенсі війна на Балканах не тільки не забута – вона навіть не скінчена.

В останньому, до речі, легко пересвідчитись, читаючи породжений нею балканський роман – як на мене, одне

з найцікавіших явищ європейської літератури ХХІ століття. Більш ніж згодна з тобою, що письменник не повинен працювати проповідником (якщо тільки до цього його не змушують гуманітарно токсичні історичні обставини, як-от війна, тиранія тощо), – однак залишити майбутнім поколінням портрет своєї доби до наших суспільних обов'язків таки, нікуди не дінешся, належить, це одне з умінь (байдуже, всвідомлених чи ні), за які нам платять, і під цим оглядом «воєнне покоління» балканських авторів свої гонорари чесно відробило. Можу засвідчити це по тому, як жадібно стала перекладатись і читатись сучасна хорватська, сербська й боснійська література в Україні з початком російської агресії, тобто від 2014-го року: виявилось, що перед лицем колективної екзистенційної загрози людям насуцно важливо знати, що «хтось тут був до нас» – хтось, хто вижив і розповів. Література існує і для створення таких «транспоколінневих» спільнот також – для того, щоб подавати людині через час і простір знак, що вона не самотня, і значною мірою саме такі спільноти от уже п'ять тисяч літ і тримають Європу при купі як культурний континуум. І щоденник Анни Франк виявляється листом до дівчинки з Ягідного на Чернігівщині, яку російські окупанти навесні 2022 р. місяць протримали, разом із чотирма сотнями односельців, «живим щитом» у підвалі без води, вентиляції й світла, – весь той місяць вона вела маркером на стіні лік дням і померлим, тому що у неї була для цього мова, готові поведінкові форми, ввібрані з повітря тої самої культури, котра вісімдесят літ тому диктувала в Амстердамі її німецькій ровесниці.

Все це досить очевидні речі, і я чуюся трохи гупо, нагадуючи про них тобі – синові німецької єврейки, яка пережила Голокост, і на додачу мужчині з досвідом військової служби, якого я не маю. Зате я маю інший

досвід, котрий і змушує мене зараз писати ці рядки: за рік російсько-української війни я, коли вірити гуглеві, обіздила з виступами 21 країну Європи і 93 її міста (тобто не самі тільки столиці плюс Страсбург, а доволі репрезентативну вибірку – від Польщі по Сполучене Королівство), – намагаючись, за словами моєї італійської видавчині, «пояснити Заходу все, що ми про цю війну пропустили за попередні вісім років», – і бачила, як швидко й рішуче, дослівно на наших очах ця війна (котра до 24.02.2022 р. багатьом здавалась немислимою, і в спробах її зраціоналізувати було наговорено більше дурниць, ніж пристало культурі тисячолітніх університетів) – змінює Європу. І наскільки по-різному.

Про це можна писати цілу книжку – як у різних країнах по-різному відкриваються й починають кривавити витіснені в непам'ять кількопоколінневі рани; як тріщать і розлітаються десятиліттями, а то й століттями вибудовувані ментальні конструкції, призначені приховувати незручні правди; як у внуках вмикаються поведінкові паттерни (і страхи, і травми...) дідів і прадідів, – і як, теж для багатьох несподівано, виявляється, що Європа й далі поділена по лінії Берлінського муру – тільки не на «старі» й «нові» демократії, як було оптимістично вважалося доти, а на країни формативно різного воєнного досвіду – «Першої світової» й «Другої світової» відповідно, – чи, згрубша беручи (і виносячи за дужки виняток Великої Британії), – на колишні імперії й колишні колонії.

Повідчинялися шафи, посипалися скелети. Всі наші невивчені уроки й неоплачені історичні рахунки знялись і полетіли нам в обличчя, як Алісі колода карт на суді в Чирвової Королеви. Софі Оксанен розповідала, що 24 лютого 2022 р. по всій Фінляндії схвильовані

старики телефонували внукам і наставляли, як пакувати тривожні валізки і як, у разі російська армія увійде в Фінляндію, «правильно» давати росіянам хабарі (згодом виявилось, що навіть у Бучі й Ізюмі таке знання справді збільшувало шанси на виживання). У цей самий час на іншому кінці континенту бельгійський дипломат довірчо переконував мого знайомого (українця), що нам краще здатись росіянам і жити далі собі спокійно, як Бельгія під німцями. «А бельгійські євреї? – поцікавився мій знайомий, людина доволі ядуча. – Вони також жили тоді спокійно?» – і, коли співрозмовець передбачувано знітився, додав: «У тім-то й штука, мій друже, що в цій війні євреї – це ми», – формулювання, точність якого неуважна до історії «Кривавих земель» (термін Т. Снайдера) Європа «Тризонії й Плану Маршалла» (термін мій) потрапила належно оцінити щойно після року спостережень за масовими українськими «сребреніцями», поставленими Кремлем на промислову основу. Так – ціною ще одного європейського геноциду – відбувається переоцінка раніше знецінюваного досвіду. Ти справді вважаєш, що це не варто твоєї уваги?

Зрозумій мене правильно: мені йдеться не про якесь там «відновлення історичної справедливості» щодо так званого (нотабене, термін досі в ходу!) «Східного блоку» – крий мене Боже вірити в історичну справедливість, я давно повнолітня (хоча, чого гріха таїти, приємно бачити, як ті литовські євродепутати, котрим на всі їхні багаторічні застереження щодо *Wandel durch Handel*²

2 «Зміни через торгівлю» – гасло, яким до 2022 р. керувалась зовнішня політика Німеччини в стосунку до авторитарних режимів: мовляв, ширші економічні стосунки з вільним світом поступово мають причинитись і до позитивних політичних змін всередині цих країн.

із Москвою зі «старих демократій» по-хамському відповідали, що то з них говорять «фантомні болі», нині тільки що не розгулюють по Європарламенту в футболках «А ми ж казали!»; – інтелектуалові завжди приємно бачити перемогу компетенції над невіглаством, хай би в якому контексті!). Проте йдеться мені про інше – про колективну пам'ять і колективний досвід, без яких неможлива література. Нинішня геноцидна війна на сході Європи засвідчила, що з європейською пам'яттю, ба й із цілою європейською культурою меморіалізації все значно гірше, ніж нам здавалось, – раз тисячі книжок і фільмів про нацизм і Голокост ні на йоту не допомогли Європі розпізнати тридцятилітнє розпухання в себе під боком нової фашистської імперії й не завадили повторити щодо неї, як в очманінні, всі ті самі «заохочувальні дії», котрі було вчинено в 1930-х щодо Третього Рейху, – аж до моменту, коли вона вже була готова вломитися на танку в європейський дім (і була би вломила, якби Україна її не спинила!). Навіщо тоді, спитати б, були всі ті фільми й книжки, якщо ми нічого з них не навчились *не про минуле, а про майбутнє?*..

(Тому що література, коли вона чогось варта, – завжди про майбутнє, навіть якщо мовиться в ній про Гомерові часи.)

Я не перша, хто ставить таке питання. Першим, кого знаю, був – у тому самому 1994-му, коли ми з тобою обоє були зайняті, за висловом Чеслава Мілоша, «пригодою Америки», – Марек Едельман, один із моральних компасів польської інтелігенції свого покоління й один із ватажків повстання в Варшавському ґетто: на журналістів, що прийшли брати в нього інтерв'ю до річниці повстання, він нагримав, що тепер треба говорити не про минуле, а про Боснію – «треба зупинити цю